

М. ИВАНИН

ИККИ БУЮК САРКАРДА:

ЧИНГИЗХОН

ВА

АМИР ТЕМУР

Тошкент

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг «Фан» нашриёти

63.3(2Уз)

И 16

«ХАЗИНА» ижодий илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси

Таржимон: АҚМАЛЖОН МАҲҚАМОВ

Муҳаррирлар: ЮСУФ МУЗАФФАР, УРФОН ОТАЖОН

Расм: МИҚОИЛ ибн ИСМОИЛ

И 0503000000-3-650 рез. 94
М 351(04)94

© «Хазина», Тошкент, 1994 й.

ISBN-5-648-01970-X

СУЗ БОШИ

Қудратли давлатлар томонидан дунёни бўлиб олиш сиёсатида фаол қатнашган ҳамда бутун дунёга ўз таъсирини ўтказиш учун саъй ҳаракатда бўлган Россия давлатида «олтин ёмбилари ер юзида сочилиб ётган», ҳисобсиз бойликлар диёри бўлган жәннатмакон Урта Осиёни босиб олиш, Урта Осиё орқали Ҳиндистонга ва у ердан Ҳинд уммонига чиқиш иштиёқи бошқа мамлакатларни босиб олиш иштиёқидан анча устунроқ эди. Урта Осиёни ва унинг бойликларини қўлга кири-тиш ҳамда бу бойликлар воситаси билан бошқа мамлакатларни бўйсундириш режасини «Урушни уруш билан таъминла» деган Цезарока қондани яхши ўзлаштириб олган рус императори Пётр Биринчининг шахсан ўзи тузиб чиққан эди.

Бу жуда узоқни кўзлаб тузилган режасини амалга оширишни у Александр Бекович Черкасский, Флорно Беневени каби жосусларини шу иқлимдаги ўлкаларни ҳар тарафлама ўрганиш учун юборишдан бошлади. Россиянинг кейинги ҳукмдорлари ҳам мазкур режани амалга ошириш учун саъй ҳаракатда бўлдилар: кўплаб жосуслар юбордилар, бир қанча экспедициялар уюштирилди, бу ўлкаларга яқин ерларда бир қанча истеҳкомлар ҳамда таянч нуқталари қурдирдилар ва ҳоказо ва ҳоказо.

Аmmo босқинчиларнинг кўплаб ҳаракатлари зое кетаверди, уюштирилган экспедициялар (юришлар деб тушуниш керак) чиппакка чиқаверди. Айниқса 1839—1840-йилларда Хивани босиб олиш учун уюштирилган катта экспедициянинг улкан талафотлар билан ортга қайтиши Россия учун жуда қимматга тушди. Уша йили қиш жуда қаттиқ келганлиги, Урта Осиё иқлими, жуғрофияси ва бошқа шу каби маълумотларни яхши билмасликлари сабабли энг замонавий қурол-яроғлар билан тиш-тирноғигача қуролланган рус босқинчилари атиги пилтали мўлтиқлар, камону қаличу найзалар билан ҳимояланган «ярим ёввойи Урта осёликлар»нинг кичик бир ўлкасини ҳам босиб ололмай, катта талафотлар билан ортга қайтишга мажбур бўлдилар. Бундай бўлишини ҳаёлига ҳам келтирмаган, бир катта ҳамла билан Сутун «қодоқ» Урта Осиёни босиб олишни мўлжаллаган рус саркардаларининг бошлари дезорга урилиб, кўзлари мошдек очилди ва бу кўзлари энди Россиядан Тангрининг инояти ила ўттиш мушқул бўлган сувсиз чўллар воситасида ҳимояланган Урта Осиёда илғор бўлмаса-да, ҳар ҳолда катта ҳарбий тажрибага, ўзининг жанг қилиш стратегия ва тактикаларига эга бўлган ҳарбий кучлар мавжуд эканлигини кўрди ҳамда фақат қурол-яроғ устунлиги билан бу кучларни енгиб бўлмаслигини босқинчилар англаб етдилар. Бу кучларни енгилш учун Урта Осиёни фақат жуғрофий, иқлимий ва сиёсий жиҳатлардан ўрганишнинг ўзи kifоя қилмас, балки бу ердаги ҳарбий кучларнинг стратегия ва тактикаларни ишлаб чиқиш, бу иқлимни босиб олишнинг қадам-бақадам режаларини тузиб чиқиш лозим эди. (Мазкур ҳарбий стратегия ва тактикалар ишлаб чиқилган давр эса узоқ асрларга — номларининг ўзиёқ дунёни титратган Чингизхон ва Амир Темур замон-ларига бориб тақаларди.)

Юқорида тилга олинган Хива экспедициясида қатнашган подполковник Михаил Игнатьевич Иванов ҳам бу ишга жилдий киришганлардан бири эди.

Ижтимоий келиб чиқиши Чернигов губерниясидаги дворянлар оиласидан бўлган М. И. Иванов 1801-йилда тугилган бўлиб, бошланғич таълимни I-кадетлар корпусида олган. У ўзини ҳарбий ишга бахшида этиб, 1822-йилдан артиллерия бригадасида прапорщиклик унвони билан ҳарбий хизматни бошлайди ҳамда ўз билим ва малакаларини ошириб, амал пиллапояларидан кўтарила боради. 1835-йилдан у Оренбург ўлкасида хизмат қила бошлайдики, унинг ҳарбий-адабий фаолиятининг бошланиши мана шу даврга тўғри келади.

Хива экспедицияси айнан шу Оренбург ўлкасидан уюштирилган эди. Катта талафотлар билан ортага қайтишга мажбур бўлган бу экспедиция (аниқроғи юриш) М. И. Ивановнинг ҳаётида чуқур из қолдирди. Бу экспедицияда унинг соғлиғига жилдий путур етди ва натижада у ҳарбий хизматни пойтахтга — Бош штабга кўчиришга мажбур бўлди. Мана шу даврлардан бошлаб у Осие (хусусан Ўрта Осие) халқларининг тарихи ва ҳарбий санъатини чуқур ўргана бошлади; бир неча ўн йиллар давомида у Осие халқларининг тарихи ҳамда ҳарбий санъати ҳақида кўплаб маълумотлар тўплади. Хизмати юзасидан Осиенинг жуда кўп қисмини кезиб чиққан ҳарбий мутахассис М. И. Иванов тўплаган маълумотларини маълум миқдорда текшириб қуриш, чоғштириб чиқиш, ҳуллас чуқур таҳлил қилиб, объектив баҳолаш имкониятига эга эди. Қилган тадқиқотларини жамлаб у мақолалар, рисоалар кўринишида чоп эттириб турди. «Описание зимнего похода в Хиву в 1839—1840 годах» (1839—1840-йилларда Хивага уюштирилган қишки юриш баённомаси), «О внутренней Букеевской Орде» (Ички Букей Ўрдаси ҳақида) каби асарлар шулар жумласидандир.

Соғлиғи маълум миқдорда тиклангандан сўнг 1853-йилда у Ички Қирғиз (Қозоқ) Ўрдасини бошқариш муваққат кенгашига Давлат мулклари назорати томонидан маслаҳатчи этиб тайинланади ва кейинги йил бу кенгашнинг раислиги лавозимига кўтарилади. Кейинроқ у Кавказга хизматга юборилади. Бу ерда кўплаб махсус топшириқларни бажаради, экспедицияларда иштирок этади ҳамда аъло хизматлари эвазига 1857-йилда генерал-майор унвонини олади. 1858-йилда Россиянинг Туркия билан Осиедаги чегараларини аниқлаш комиссиясида қатнашади. 1864—1871-йилларда у қўшинларни темир йўллар ва сув йўллари орқали ташин комиссиясининг раиси (1866-йилда генерал-лейтенант унвонини олиб), Россия темир йўлларининг ҳолати ҳақидаги тўлиқ маълумотларни тўплаш комиссиясининг раиси, Бош штаб қошида ташкил этилган қўшинларни темир йўллар ва сув йўллари бўйлаб ташин доний комитетининг аъзоси лавозимларида ишлайди. 1871-йилда эса Бош штаб ҳарбий-илмий комитетининг аъзоси бўлади.

М. И. Иванов 1836—1845-йилларда «О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингизхане и Тамерлане» (Мўғул-татарлар ва Ўрта Осие халқларининг Чингизхон ҳамда Амир Темур даврларидаги ҳарбий санъатлари ва истилолари ҳақида) номли асарини ёзиб «Военный журнал»да чоп эттирган эди. 1870 йилларга келиб у тўплаган барча маълумотларини бир илға тизиб чиқади ва мазкур асарини қайта ишлаб, тўлдириб (унинг ҳажми дастлабқисидан тўрт баробар ортиқ эди), 1874 йилда ҳарбий-илмий комитетнинг ҳукмига ҳавола қилади. Аммо 1872-йилдан бошлаб соғлиғи муттасил ёмонлаша борган М. И. Иванов 1874-йилнинг 27-сентябрида (ўз китобининг чоп этилишини кўра олмай) вафот этади.

М. И. Ивановнинг мазкур асари 1875-йилда Санкт-Петербургда Бош штабнинг ҳарбий-илмий комитети томонидан нашр эттирилади.

Китобга генерал-лейтенант князь Н. С. Голицин масъул муҳаррирлик қилган ҳамда сўз боши ёзган.

Асар сиртдан қараганда Чингизхон ва Амир Темурнинг ҳарбий санъатларини, улар юритган сиёсатни, уларнинг истилолар тарихини ўрганишга бағишланган. Китобда Чингизхон ва Амир Темур каби зотларнинг ҳарбий фаолиятларига, тарихий воқеаларга, Осиё ва Оврупо халқларининг ўша даврлардаги турмуш тарзлари ва фаолиятларига бир қадар ҳолсанлидлоҳ илмий баҳо берилган. Асарда айниқса Амир Темур давридаги тарихий воқеалар чуқурроқ таҳлил қилинган, унинг ихтиёсоти ва фаолияти, ҳарбий санъати, қолаверса жаҳон тарихида тутган ўрни хусусларида чуқурроқ тўхталниб, аниқгина ҳаққоний баҳо берилган.

Аммо китобни синчиклаброқ ўқиган киши унинг қандай қилиб Ўрта Осиёни босиб олиш ва тасарруфда тутиб туриш мумкин, деган саволга жавобан ёзилганлигини англаб етмай иложи йўқ. Лекин, бу саволга жавоблар бевосита асосий матндан эмас, балки қўллаб ўринларда келтирилган изоҳлардан ҳамда асарнинг хулоса қисмидан ўрин олган. Жумладан у бир изоҳида шундай дейди: «Бунинг учун (яъни Ўрта Осиё ва Ҳиндистонни босиб олиш учун — Ю. М.) қўшни таркиби ва ташкил этилишини бир қанча ўзгартриш, уларни озиқ-овқат билан таъминлаш усулларини ва озиқ-овқат захираларини ташишни яхшилаш керак. Бундан ташқари, Осиёни яқиндан билиш ва у ерларда бўлиб ўтган урушларни чуқур ўрганиш яхши натижа бериши керак».— мана нима учун ҳарбий мутахассис М. И. Иванови мўгул-татарлар ва Ўрта осиеликларнинг ҳарбий санъатини ва тарихини шу қадар зўр бериб, чуқур ўрганган эди!

Кези келганда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, буюк аждодимиз Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳарбий санъати нафақат чор Россиясининг босқинчи зобитлари томонидан, балки большевиклар томонидан ҳам чуқур ўрганилган. 1918 йилда ташкил этилган «Қизил комиссарлар курслари»да Амир Темурнинг ҳарбий санъати алоҳида ўргатилган. Шу туфайли ҳам мазкур курсларда таҳсил олган Михаил Фрунзе, Аркадий Гайдар каби саркардалар Соҳибқирон Темур шахсини жуда ҳурматлаганлар ва ҳар иккилари ҳам тўнгич ўғилларига Темур деб ном қўйганлар.

Рус генерали М. Иванови чор ҳукуматида Ўрта Осиёни босиб олиш ва Ҳиндистонга йўл очиш режаларини кўрсатиш билангина чекланмай, ҳатто Англия (ўша пайтда Англия Осиёни жанубдан забт этмоқда эди) ва Хитой (Шарқий Туркистон Хитойнинг тасарруфида эди) ҳукуматларига ҳам Осиёни бўлиб олиш ва уни тасарруфда тутиб туриш юзасидан маслаҳатлар берганки, мазкур маслаҳатлар алаҳ-оқибат эмалга оширилганлигига тарих то шу бугунгача гувоҳ бўлиб турибди. Жумладан «Хулоса»да у шундай фикрларни билдиради: «...Ўрта Осиёни сиёсий жиҳатдан унинг ҳозирги аҳволида тутиб туриш учун биз Англия билан дўстона ҳамда ўзаро манфаатларга асосланган ҳаракатлар қилишга келишиб олишимиз керак бўлади... Ўрта Осиё унинг халқларини ягона бир жамиятга бирлашишга қўймайдиган поситаларга эга бўлган икки кучли давлат (яъни Россия ва Хитой — Ю. М.)нинг тасарруфида ёки таъсир остидадир. Хитойнинг моҳирона ва айёр сиёсати Ўрта Осиёнинг шарқий қисмини ўз қўлларида тутиб турибди... қолган қисми қисман бизнинг тасарруфимизда, қисман эса таъсиримиз остидадир... Худди шунингдек, Англия ҳам жанубдан ҳаракат қилиб бу ишда (яъни Осиёни бўлиб олишда — Ю. М.) қатнашиши мумкин, чунки Ҳиндистон ҳамisha истилочилар учун лаззатли лўқма бўлиб келганлиги туфайли Англиянинг хусусий манфаатлари Ўрта Осиёда кучли ерлик давлат юзага келишига йўл қўймаслик, бунинг учун эса Ўрта Осиё халқларини янги такомиллашган қурол-

яроғ билан таъминламаслик лозимлигини кўрсатиб турибди». Мана сизга яланғочланган босқинчилик сийсатининг изҳори!

Аммо бу асар биз учун яна шу жиҳатлари билан диққатга сазоварки, унда Осиде ва Оврупонинг катта бир қисми халқларининг Чингизхон ва унинг авлодлари давридаги тарихи ҳамда тарихнаманинг яқин кунларгача атайлаб қора чаплатиб келинган ёрқин бир қисми — Амир Темур ҳукмронлиги даври бир қадар холисанилдилоҳ ёритилган; бу икки буюк саркарданинг ҳарбий санъати, истилолари тарихи ҳамда улкан салтанат тузиш ва уни бошқариш учун юргизган сийсатлари ҳарбий мутахассис ва сийсатчи нигоҳи билан чуқур таҳлил қилиб чиқилган. (Мана шу туфайли ҳамда қисқалик ва асарнинг муаллиф қўйган номига мазмунан яқинлик нуқтан назаридан қўлингиздаги мазкур китобга «Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур» деб ном берилди.)

Аммо асарнинг баъзи ўринлари бир ёқламаликлар, масалага но-холисона ёндошишлардан ҳам ҳоли эмас. Жумладан, Қозоғистон ва Қирғизистон олимларининг ишончли манбалар асосида аниқлашлари-ча, Чингизхон ҳарбий санъатни кўпроқ ўша вақтларда Мўғулистонда кўчманчилик қилиб яшаган туркий қабилалардан ўзлаштирган. Муаллиф эса етарли асосларсиз Чингизхон ҳарбий санъатни хитойликлардан ёки қувринлар ва тазйиқлар остида ўша ёқларга бориб қолган насронийлардан (?) ўзлаштирган бўлса керак, деган фикрга ўқувчини ишонтаришига уринадик, бундай ўринлар асарни танқидий назар билан ўқиш заруратини тугдиради. Мана шу каби изоҳталаб ва ёки нохолисона ўринлар изоҳлар билан баҳоли қудрат равшанлаштирилди (муаллиф изоҳлари эса китобнинг охирига кўчирилди).

Барча мубоҳасали ва исботталаб ўринларига қарамай асар нафақат оддий китобхонлар учун, балки тарихчилар, ҳарбий мутахассислар, сийсатшунослар, элшунослар (этнографлар), жуғрофийлар (географлар) учун ҳам қимматлидир. Асарга мазкур соҳалар мутахассисларида туғилажак қизиқишларни назарда тутиб, унда учрайдиган исмлар, жуғрофий ва этник номлар кўрсаткичларини Рашидиддин (Фазлуллоҳ ибн Имомуддава Абулхайр Ҳамадоний ат-Табиб)нинг «Жомеъ-ат-таворих», Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» номли асарлари, шунингдек «Темур тузуклари» каби қимматли манбаларга баҳоли қудрат чоғиштирган ҳолда чиқилди ҳамда баъзи ўринларда учрайдиган чалкашликлар, таълиқликларни изоҳлар билан равшанлаштиришга ҳаракат қилинди. Аммо барча исмлар, жуғрофий ва этник номлар ёки рус талаффузида ёзилганлиги туфайли баъзи номларнинг аслини тиклашга муваффақ бўла олмадик. Шу туфайли баъзи номлар, атамаларнинг ёзилишида хатолар, чалкашликлар бўлиши табиий (қолаверса муаллифнинг ўзи ҳам кўп номларни, фактларни тўлиқ аниқлай олмаган) ва бунинг учун сиз азиз китобхондан уэр сўраймиз ҳамда китобда учраши мумкин бўлган барча хатолар, камчиликлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларингизни миниатдорчилик билан қабул қиламиз.

— Юсуф Музаффар

МУҒУЛ-ТАТАРЛАР ИСТИЛОЛАРИГА УМУМИЙ НАЗАР

Ҳеч бир халқ мўғул-татарлар Чингизхон даврида ва Ўрта Осиё халқлари Амир Темур* даврида босиб олган ҳудудлари каби бепоён ҳудудларни босиб ололмаган ва бу ишда улар эришган тезкорликка эришолмаган. Чингизхон хонлик даврининг бошларида ўзига тобе 13000 атрофидаги ўтов ёки онлага эга бўлган бўлса, умрининг охирларида турли тилларда сўзловчи ва турли динларга мансуб бўлган 720 та халқ унга тобе эди. Унинг набиралари ҳозирги Хитой, Ҳиндистоннинг бир қисми, Қурия, бутун Ўрта Осиё, ҳозирги Россиянинг ҳамда жанубий Осиёнинг Ҳиндан Фуротгача бўлган деярли барча қисмига ҳукмронлик қилишган, бу ҳудудлар эса бор-йўғи 60—70 йил давомида босиб олинган эди. Бундай бепоён ҳудудларнинг босиб олинишини ва деярли ҳамisha эришиб келинган изчил ғалабаларни мўғуллар қўшинларининг бошқа давлатлар қўшинларидан қурол-яроғларининг сифати, улардан моҳирона фойдалана билиш, тартиб-интизом, тўғри жойлашish жиҳатдан устунлиги билан ҳамда лашкарбошилариининг ўткир фикрлай олишлари, ажойиб стратегик ва тактик қоидалардан фойдалана олишлари билан изоҳлаш мумкин. Ваҳоланки, бу халқнинг ҳозирги ҳолатини кўриб уларнинг аввалги ҳарбий тузилиши ва ҳолатини тасаввур қилиш қийин. Аммо худди шунинг каби асримизнинг 30—40 йилларидаги роҳиблар билан тўлиб кетган Рим ва папа қўшинларини кўрганлар ҳам 20 аср аввал бу шаҳардан Ўрта Ер денгизи атрофидаги барча давлатларни забт этган зич сафланган легионлар чиққанлигини тасаввур қила олишлари қийин-ку ахир!

Мўғуллар қилган истилоларнинг ўзига хос фарқли томони шундаки, бу истилолар отлиқ аскарлар кўмагида амалга оширилган ва биз 3—4 минг кишилик қўшин билан

* Европада Амир Темур Тамерлан (Темурланг) номи билан машҳурдир. Муаллиф М. И. Иванов ҳам шу номни қўллаган. Аммо биз барча урииларда бу зотнинг асл исмини қайта тикладик. (Мухарр.)

базур ўтадиган чўллардан юз минглаб аскарга эга бўлган бу отлиқ қўшинлар анчайин қийинчиликсиз ўта олганлар.

Чингизхон ва Амир Темур истилолари даврини инсоният учун энг фалокатли ва қонга беланган давр деб ҳисоблайдилар. Лекин гап ҳокимият ва инсон учун энг қимматбахо нарсаларни эгаллаб олиш ҳақида борганда ҳамма босқинчилар ҳам шафқатсизликда деярли бир хилдирлар. Спартанликлар ўзларини боққан илотларни бир неча маротаба қиличдан ўтказганлар; Арастунинг шогирди бўлмиш Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский) Фивани талон-тарож қилган, Тир аҳолисини шафқатсиз қатли ом қилган, қаршилик кўрсатган шаҳарлар аҳолисини қириб ташлаган; Цезар Галлияда шафқатсизлиги бўйича Искандар Зулқарнайндан қолишмаган ва ҳоказо. Менинг ўйлашимча, мўғул-татарларнинг шафқатсизликлари бир қанча бўрттириб кўрсатилган. Мўғул-татарларнинг шахсий манфаатлари учун деҳқонлар, ҳунармандлар ва савдогарлар керак эди. Агар улар итоат этсалар мўғуллар уларга зарар етказмас, балки ҳомийлик ҳам қилардилар. Мўғуллар дин эркинлигини ҳам эътироф қилардилар. Хубилайхоннинг аслзода аъёни кўринишида Чингизхон ерларига келган Марко Поло (1269—1289 йилларда) нинг ёзишича, у ерларда масалан, Табриз, Самарқанд, Қашғар ва Хитойда у кўплаб христианларни кўрган. Марко Полонинг айтишича, Тангутдаги катта ва ажойиб шаҳар бўлган Кампиён шаҳрида (ҳозирда йўқ бўлиб кетган бўлиши эҳтимол), гарчи шаҳар аҳолисининг кўп қисми бутпараст бўлсада, христианлар учта ҳашаматли черковга эга бўлганлар. Марко Полонинг айтишига қараганда, Кобино шаҳрида (Қобул бўлиши эҳтимол) сайқалланган пўлатдан ажойиб кўзгулар ясашган. Хубилайхон салтанатида қарийб 20 йил яшаган Марко Поло таърифига қараганда, хон ўз фуқароларининг турмуш шароитини яхшилаш учун доимо ғамхўрлик қилиб келган. Хон Хитойнинг жанубий вилоятларини шимолий вилоятлар билан бирлаштирувчи улкан ариқ (канал) қаздирган эди. Бу ариқ орқали молларни очиқ денгизга чиқмасдан ташиш мумкин эди. У ўзининг ерларидаги асосий йўлларда почта хизматини жорий этди ва Хитойнинг барча вилоятларида ишлатила бошланган қоғоз пулларни босиб чиқарди (буни ҳукумат кредитлари исбот қила олади).

Хубилайхон ишончли одамларини ўз салтанатининг турли вилоятларига халқнинг ҳол-аҳволини билиш учун юборар, агарда унга қаердадир ҳосил бўлмаганлиги, моллар қирилганлиги ва бошқа фалокатлар ҳақида хабар берадиган бўлсалар, унда шундай фалокатлар бошига туш-

ган аҳолидан нафақат солиқ олиш тўхтатилар, балки эҳтиёжга яраша уларга моддий ёрдам ҳам бериб туриларди.

Ботухон Дунайдан Волга ва Уролгача бўлган Россия жанубий чўлларини ва Қозоқ чўлларининг бир қисмини эгаллаб олганидан сўнг ўз кўчманчи фуқароларини жойлаштириш билан шуғуллана бошлади. У ўз кўчманчи қабилаларига ерларни шимолдан жанубга қараб шундай тақсимлаб бердики, иқлим шароитларига қараб улар жанубда қишлай олишлари, баҳор келиши билан шимолга қараб Россиянинг ўрмон минтақалари томон кўчишлари, августда эса ўз қишловларига қайта кўчишлари мумкин эди. Шу пайтнинг ўзиде қиш пайтида озиқ-овқат билан таъминлашни яхшилаш мақсадида улар турли дон маҳсулотларини экиш ва уларни пайхон бўлишдан асраш чораларини кўра бошладилар.

Қримдаги туз қазиб олинган (эҳтимол Элтон ҳам) ва бошқа кўллар хазина ихтиёрига топширилди; хон ёрлиқларидан маълум бўлган нон дўконлари Иштин Урда барпо бўлган биринчи пайтлардан бошлаб олишлай бошлаган. Бу ҳақда 1246 йил мўғул-татар ерларига саёҳат қилган Плано-Карпини айтиб ўтган. Бундай дўконлар очарчилик бўлган пайтларда озиқ-овқат билан таъминлаш учун мўлжалланган эди. Турли хил солиқ ва бож солишлар жорий этилди. Халоқухон Эрондаги зарарли Оссасунлар мазҳабини қириб ташлаб, христианларга ва турли фанларга ҳомийлик қила бошлади. Қуйида мисол қилиб келтирилган ва Чингизхоннинг барча қўшинларида шубҳасиз мавжуд бўлган унинг сарой ва қўшин аъёнлари мансабларидан мўғул-татар лашкарлари тартибсиз ўрда эмас, балки кўчманчи халқ қўшинларига мослаштирилиб, тўғри тартибда тузилган мунтазам лашкар сифатида намоён бўлади. Бу лашкарлар ўз давридаги кўнгиллилардан тузилган қўшинлардан тубдан фарқ қилар эди.

Бу ҳол Чингизийлар бошқарувчи биринчи пайтларда халқ учун фойдали бўлганини, Чингизийлар маълумоти бўйича ўз асридан ўзиб кетганлигини кўрсатади. Шунинг учун Чингизхон қўшинлари (Амир Темур ҳақида кейинроқ гапирамиз) ҳам ўз замондошларидан қуролланиш, саф тортиш, тартиб, ҳарбий тарбия, тактик қондалар ва стратегик мулоҳазалар масалаларида устунроқ турар эди деб тахмин қилиш лозим бўлади. Уларнинг бир неча ўн йиллар давомида мунтазам равишда эришган муваффақиятларини ҳам шу билан изоҳлаш мумкин.

Аммо мўғул-татарлар ва Урта Осиё халқлари ўзларининг истилоларга бўлган иштиёқларининг зўрлиги билан босиб олиншига қаршилик кўрсатадиган халқларнинг

ҳукуматлари ва лашкарлари учун ниҳоятда даҳшатли эдилар ҳамда бу қаршилиқ қанчалик матонатли бўлса, марлуб томон шунчалик оз раҳм-шафқат кутиши керак эди.

Истилоларга бўлган иштиёқ уларда фанатизм даражасига етгач, улар халқаро ҳуқуқларни ҳам назар-писанд қилмай қўйдилар ва ҳатто уруш очиш учун тузукроқ баҳоналар ҳам қидириб ўтирмайдиган бўлдилар. Улар тўғридан-тўғри бўйсуннишни ва бож-ҳирож тўлашни талаб қилишар, рад жавоби бериладиган бўлса салтанатларни вайрон қилишар, бу салтанатлар ҳукмронлари сулолаларини қириб ташлашар эди. Улар кўплаб шундай салтанатларни бирлаштириб бепоён давлатлар тузган эдиларки, бу давлатлар сони Чингизхон ўғиллари сонига мос равишда тўртта эди. Агар тарих ўт-чўпсиз ва сувсиз бўлган юзлаб чақиримли чўллар билан ажратиб қўйилган ҳамда аҳолиси кам сонли бўлган мўғул-татарлар ва Урта Осиё халқларининг фавқулодда улкан куч-қудратини намоён қилган бўлса, бу куч-қудратнинг сирини кўчманчиларнинг ҳарбий тартибда жоғлашганлигида ва уларнинг битта халқ каби бирлашишларида эди. Кўчманчи халқлар эркинликни қанчалик севишини, кўчманчи ҳаётни ўтроқ ҳаёт кечиршидан афзал кўришини ҳисобга оладиган бўлсак бир неча минг чақирим майдонда кўчиб яшовчи бундай халқларни ўз ҳукмига бўйсундира олган, уларга кўчманчилиқни қўшин бўлиш учун тартиб бера олган одам қанчалик прода кучига, ҳарбий, маъмурий ва сиёсий қобилиятга эга бўлганлигини тасаввур қилиш мумкин.

Чингизхон ҳақидаги мавжуд тарихий маълумотлардан у Урта Осиёнинг бепоён чўлларида кўчиб юрвчи халқларни қандай воситалар билан ўзига бўйсундира олган эканлигини аниқлаш мумкин эмас. Шунинг учун унинг Хитой билан, Хоразм султони Муҳаммад билан бўлган урушга қадар олиб борган дастлабки ҳарбий ҳаракатлари қисқача баён этилган. Аммо, Амир Темурнинг дастлабки ҳаракатлари ҳақида тўлиқроқ маълумотлар мавжуд бўлиб, улар ҳақида кейин батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Мўғул-татарлар ва Урта Осиё халқлари тарихи биз учун шу туфайли ҳам муҳим аҳамиятга эгаки, биз инки асрдан ортиқроқ улар зулми остида яшадик, кейинги уч аср давомида эса улар билан доимий тўқнашув ва алоқада бўлдик, бундай қўшничилик бизни жануб ва шарқда доимий ҳарбий ҳолатда бўлишимизни талаб этди. Бундай ҳол бизнинг тушунчаларимиз, феъл-атворимиз, урф-одатларимизда, ҳарбий ва фуқаролик тузилишларида ўзининг чуқурлигини қолдирмасдан иложи йўқ эди. Ҳатто Буюк Петрининг улуг даҳоси ҳам, унинг матонатли темир иродаси ҳам ма-

на шу зулмдан қолган изларни ўчириб ташлаш ва шу халқлар билан бўладиган тўқнашувлардан халос бўлишни таъминлай олмади. Энди эса биз уларнинг кўп қисмини ўз таъсиригимиз ва ҳукмигимизга бўйсундира бориб, улар билан янги муносабатлар қураёпмиз.

Ҳозирги пайтда мўғул-татарлар ва Урта Осиё халқлари тарихини ёритиш учун маълумот ва ҳужжатлар етишмаслиги туфайли мен фақатгина уларнинг Чингизхон ва Амир Темур давридаги ҳарбий санъати ҳолатини таърифлаш билан чекландим.

Чунки бу икки лашкарбоши қўшин ташкил қилиш, уларни бошқариш, ҳал қилувчи пайтда жанг майдонига қўшинларни юбориш, тўсиқларни босиб ўтиш учун тадбирлар ўйлаб топиш, узоқни кўра билиш маҳорати, баҳодирона ташаббус ва характер кучи билан қадимги ва янги даврдаги буюк ҳарбий даҳолар билан бир қаторда турдилар. Бунга қўшимча сифатида мен уларнинг баъзи бир юришларини ҳам баён қилиб ўтдим. Қўшинлар юриши керак бўлган йўналиш, чўлни босиб ўтиш учун ажратилган вақт, уруш режасини тузиш ва ҳоказоларни аниқлик билан таърифлаш мақсадга мувофиқ бўларди. Лекин, ҳозирда бу лашкарбошилар босиб ўтган ерларнинг аниқ харитаси ва маълумотлари қўлимизда бўлмагани, кўплаб дарёлар, шаҳарлар, тоғ йўлларининг номлари ноаниқлиги, ўзгариб-бузилиб кетганлиги туфайли бу йўллар тавсифини аниқ келтира олмаймиз.

Ишонамизки, Урта Осиё ҳақидаги узлуксиз кўпайиб бораётган маълумотлар ушбу лашкарбошилар юришларини яна ҳам батафсилроқ таърифлаш учун имкон беради. Бунда биз чўл ва тоғ йўллари, дарёлар, кўллар, харобалар, шаҳарлар, тоғ дараларининг маҳаллий номларини, яъни мўғулча ёки қалмоқча, хитойча ёки қозоқча ёздиغان бўлсак тушунчамиз янада кенгроқ бўлади!

Мўғул-татарларнинг Чингизхон давридаги ва Урта Осиё халқларининг Амир Темур давридаги ҳарбий санъатини ҳамда турли даврларда бўлиб ўтган уларнинг юришларини таърифлаш учун мен уларни икки қисмга бўлдим:

биринчиси — Мўғул-татарларнинг Чингизхон давридаги ҳарбий санъати баёни;

иккинчиси — Урта Осиё халқларининг Амир Темур давридаги ҳарбий санъати баёни.

I қисм

МУҒУЛ-ТАТАРЛАРНИНГ ЧИНГИЗХОН ДАВРИДАГИ ҲАРБИЙ САНЪАТИ ҲАҚИДА

МУҒУЛЛАРНИНГ ХИТОЙ БИЛАН МУНОСАБАТЛАРИ ҲАМДА ХИТОЙЛАРНИНГ ҲАРБИЙ САНЪАТИ ҲАҚИДА

Муғул-татар қўшинларининг шак-шубҳасиз мунтазам, ҳарбий нуқтаи назардан тўғри тузилишга эга бўлганлигини ва қатъий интизомга риоя қилганлигини, ҳарбий саркардалар вазифалари тўғри тақсимлаб берилганлигини, уларнинг отлиқлари майдонда моҳирлик билан от сура олганлигини, қалъаларни қамал қилиб, забт эта олганлигини, жанг қилиш қонун-қоидаларини яхши билганлигини тан олсак, қонуний савол туғилади: ярим ёввойи бўлган муғул-татар чорвачилари ўша давр ҳарбий санъатининг барча турлари ҳақида қаердан маълумот олган эканлар?

Маълумки, шарқий Рим империясидаги насоролар ва бошқа христиан мазҳаблари қувғинга учраганларида улар ўз эътиқодларини сақлаб қолиш учун Арабистон ва Эрондан бошлана топмоқчи бўлганлар. Бу мамлакатларда ислом дини тарқалиши муносабати билан улар янада узоққа — шарққа қараб кетишга мажбур бўлганлар. Уша даврда Урта Осиёнинг маъжусийлар (бутпарастлар) яшаган шарқий қисмида тўла дин эркинлиги мавжуд эди ва у ерда христиавлар, айниқса насоролар оз бўлганлиги ҳақида тарихий маълумотлар борки, булардан христиавлар бу ерларга фуқаролик асослари ва билим, шунингдек римликлар ҳамда юнонларнинг ҳарбий санъати ҳақида маълумотлар олиб келганлар ва бу маълумотлар муғулларга ҳам етиб борган деб тахмин қилиш мумкин.* Аммо ўша даврда ҳарбий санъати такомилга етган маълумотли Хитой билан қўшничлик муғуллар учун ҳарбий санъатнинг турли жабҳаларини ўрганишда энг яхши мактаб бўлганлиги эҳтимоли янада каттароқдир.

* Муаллифнинг бу тахмини, фикримизча, эҳтимолдан жуда йироқ ва мубоҳаса талабдир. Қозогистонлик ва Қирғизистонлик олимлар Чингизхон ҳарбий санъатни ўша вақтларда Мўғулистонда кўчманчилик қилиб яшаган туркий қабилалардан ўзлаштирганлиги ишончли маъналар асосида аниқлаганлар. Чингизхоннинг ҳарбий санъати бу — кўчманчи халқларнинг ҳарбий санъати эканлиги ҳам (бу ҳақда қуйида батафсил ўқийсиз) маъмур фикрнинг исботи бўла олади (*муҳарр.*)

Эрамиздан* анча олдинги даврлардаёқ Хитойнинг шимол томонида кўчманчилик қилиб юрвчи чорвадор халқлар бу империяга бостириб кира бошлаганлар. Улар баъзан фақат босқинлар қилиб, мамлакатнинг бир қисмини вайрон қилиб, ўлжа ва асирлар олиб, тезлик билан ўз чўлларига қайтиб кетар эдилар. Баъзан эса улар хитойликларни ипак ва ип газламалар, чой, кумуш, олтин билан бож тўлашга мажбур этар, баъзан ўз хонларига Хитой маликаларини никоҳлаш йўли билан иттифоқларини мустақкамлар ёки бож ўрнига Хитойда от ва чорва билан савдо қилиш ҳуқуқини талаб қилар, шарт қабул қилинмаган тақдирда янгитдан босқин қилиш билан кўрқитар эдилар. Баъзан Хитойнинг иттифоқчиси сифатида келишилган ҳақ учун хизмат қилиб, унинг чегараларини кўриқлашар, баъзан эса бутун вилоятларни босиб олиб, кўчманчиликни ташлашар ва ўз подшоликларини барпо қилиб, Хитой удумларини қабул қилар эдилар. Кейинчалик эса жанговарликни йўқотиб хитойликлар ёки бошқа қабилалар томонидан яна ўз чўлларига ҳайдаб юборилар эдилар. Баъзан хитойлар ўз навбатида Хитой деворининг шимолидаги ёки шимол-ғарбидаги кўчманчи қабилаларни енгиб, уларнинг бир қисмини ўз хизматларига олиб, шимолий чегараларига жойлаштирардилар. Баъзан ўзаро урушлар натижасида Хитой халқининг бир қисми ўз ватанларини ташлаб, Мўғулистонга келиб яшар эдилар. Чингизхоннинг бобоси ва отаси ҳам гарчи ўзларини шимолий Хитой ҳукмдорларига қарам деб тан олсаларда, Хитойга босқинлар қилганлар.

Шундай қилиб, мўғуллар юз йиллар давомида хитойлар билан бўлган кўп алоқалар туфайли улардан ҳарбий санъатни қабул қилган бўлишлари мумкин. Чингизхон даврида шимолий Хитойни эгаллаб турган ва аввал бошда Чингизхон бож тўлаб турган хунлар билан ҳам алоқалар давом этган; Чингизхон уларнинг хоқони саройига ўзи борар ёки ўз элчиларини юборар эди. Шу туфайли фавқулодда ҳарбий қобилиятга эга бўлган, улкан ишларни режалаштириб юрган Чингизхон хитойлардан кўчманчи халқлар лашкарлари учун фойдали бўлган ҳар қандай ҳарбий санъатни қабул қилиб, ўзига қарам қабилаларга уни жорий этганлиги шубҳасиздир. Шунинг учун мўғуллар ҳарбий санъатини таҳлил этишдан аввал унинг хитойлар-

* Кўп ўринларда муаллиф «эрамиз» сўзи ўрнига эскича одатга кўра «Исонинг таваллуд вақти» жумласини қўлаган. Биз ўқувчига қулайлик учун «эрамиз...» деб тузатдик (муҳарр.).

да илгари вақтларда қай аҳволда бўлганлигини қисқача баён этиб ўтишни лозим топдим².

Илм-фани эрамиздан 2 минг йиллар олдин юзага келган, доим кўчманчи халқлар ва ички низолар хавф солиб турган бу халқ гоҳ бўлиниб, гоҳ бир улуғ хоқонликка бирилашиб, ҳамиша ҳам тинчлиги бўлмаган ҳамда вақти-вақти билан ўзи ҳам босқинчиликка ва бинобарин ўз ҳарбий санъатини такомиллаштиришга интилган.

Уларнинг ҳарбий ёзувчиларининг қолдирган маълумотларига қараганда, эрамиздан бир неча асрлар олдиноқ хитойларда қатъий интизомга ўргатилган мунтазам қўшин бўлиб, уларнинг саркардалари ўртасида вазифалар аниқ тақсимлаб берилар, жангчилар ва ҳатто отлар ҳам машқ қилдирилар эди. Қўшин юришлар учун жанговар қурол ва озиқ-овқат захираси ҳамда қурол ва араваларни созлаш учун лозим бўлган асбоб-ускуналар билан, усталар, дурадгорлар билан таъминланар, маблағ ва маош олар эди. Аммо, ўша давр ёзувчиларининг фикрича, қўшинни душман ҳисобига боқа олган саркардагина яхши саркарда ҳисобланган.

Қўшиннинг асосий кучи пиёдалардан иборат бўлиб, саркарда У Дзининг фикрича, 50 000 кишилик лашкарга жанг пайтидаги ҳаракатлар учун 3000 та отлик ва 500 арава етарли эди. Булардан ташқари, қалъаларга яқинлашиб келиш ва қамал қилиш учун қўлланиладиган, устига чарм қопланган ўқ ўтмас аравалар ҳам ишлатиларди. Уларнинг қуроллари асосан камон, қилич, найза, ойболта, совут, қалқон, дубулға ва бошқа қуроллардан иборат эди. Хуллас порох ихтиро қилингунча Европада қўлланилган барча қуроллар хитойларга ҳам маълум эди. Жангчилар ҳаракат ва жанг қилиш учун турли махсус имо-ишоралар (сигналлар)ни ажратишга ўргатилар эди. Бу сигналлар турли рангдаги байроқлар ва белгиларни пастга эгиш ёки бир қанча турлари бўлган ноғора, жом ва кўнғироқларни чалиш орқали берилар эди. Шундай қилиб, жангга ҳозирланиш, лашкарларни жой-жойига қўйиш, қуролланиш, овқат тарқатиш, сафланиш, байроқни кўтариш, ҳаракатга келиш ва ҳужумни бошлашнинг ҳаммаси турли белгилар воситасида бажарилар эди. Байроқдорлар, аравакашлар, отликлар, пиёдалар, қўшиннинг илгори ва охиридагилар учун алоҳида белгилар бўлар эди. Бу белгиларнинг берилиш тезлиги эса ҳаракат тезлигини аниқларди.

Ўрдугоҳ жойлашган ерда одатда аскарлар тупроқдан истеҳком қилишар ва уни ходалардан қилинган ихота билан мустаҳкамлар эдилар. Жангга киришдан олдин буй-

руқ олиш учун барча ногорачилар, байроқдорлар бош қўмондон ҳузурига тўпланишар эди. Уларнинг жанг қилишга берган белгилари билан олдинда аравалар, уларнинг икки ёнида отлиқлар, пиёдалар эса аравалардан кейин, ўқ етиб бормайдиган масофада жойлашишар ва шу тартибда душман томон юришар эди. Пиёдалар жангга кириши лозим бўлганда аравалар уларни олдинга ўтказиб юборар эдилар. Олишув камондан ўқ отишдан бошлавиб, кейин пайзабозлик ва қиличбозликка ўтилар, агар душман енгилса, уларни отлиқлар ўраб олар эдилар.

Хитойлар кўпроқ қандай тарзда сафланганликлари номаълум, уларнинг ғаройиб номлари европаликлар учун қоронғу. Пекинга борган миссионерлар томонидан бизга берилган хитой ёзувчиларининг баён, тушунтиришлари ва чизмалари балки унчалик тўғри эмасдир; шунинг учун уларни тушуниш жуда мушкул. Шундай бўлсада, баъзи чизмалардан хитойлар саф-саф тўпланиб (колонна бўлиб) тўртбурчак ёки доира шаклида сафланганлар, деган хулосага келиш мумкин. Тўртбурчак ёки доира шаклида сафланишда олдинги қаторда аравалар, уларнинг кетидан пиёдалар, улардан кейин отлиқлар сафланишар, ўртада эса махсус аравалар, пиёдалар, отлиқлар билан ихоталанган бош қўмондон жойлашар эди. Бундай сафланиш очиқ ерларда лашкари асосан отлиқлардан иборат бўлган саҳролардаги кўчманчи халқлар билан тўқнашувларда қўлланилган бўлиши мумкин. Хитойлар кичик тўртбурчак ва доира шаклини ҳам қўллаган бўлсалар керак, чунки ҳозир ҳам улар кичик тўртбурчак, тўда ва доираларга йиғилиб, уларни шахмат шаклида жойлаштирадилар.

Жангда оғир қўшинлар, яъни совут кийган жангчилар ўртада, енгил қўшинлар эса отлиқлар паноҳида — чеккада жойлашган. Жанг олдиндан саркарда қисқагина нутқ сўзлаб, буйруқлар берган. Лашкарлар бир маромда қадам ташлаб, отлиқлар эса мусиқа остида хайқириқлар билан, отларини кишнатиб юришни бошлашган. Жанг вақтида лашкарбоши қўшинни кузатиб борар, лозим бўлганда лашкарларининг жойлашувини ўзгартирар, шошилинич ёрдам бериш учун отлиқлардан фойдаланар эди. Душманин яксон қилгач, ўзини ўнглаб олишига имкон бермай, зудлик билан таъқиб қилиш ва бир зарба билан янчиб ташлаш қоида сифатида қабул қилинган.

Хитойлар қўшиннинг барини бир жойда сақлаш лозим эканлигини, агар бунга имкон бўлмаса қўшин қисмларини донмо бир-бирига мадад оладиган қилиб жойлаштириш кераклигини билганлар. Душман кучларини эса имкон қадар чалғитиб, бўлиб юборишга ва улар бўлинган тақ-

дирда ҳар бир бўлимига алоҳида устун бўлган кучлар билан ҳужум қилишга ҳаракат қилганлар.

Юриш вақтида хитойлар қўшинининг илғор қисми (авангард), илғор қисмдан кейинги қисми (аръергард), сўл ва ўнг қаноти, асосий қисми бўлар эди. Юк аравалари энг кейинда, сафланган жангчилардан сўнг борарди. Йўл бошловчи, алоқачи, айғоқчилар орқали жойнинг қандайлигини, ўрмонни, сувни, ботқоқ ёки тоғликни, хуллас қўшин учун фойдали ёки зарарли бўладиган ҳамма нарсани ўрганиб чиқишар, душман томонга айғоқчи юбориб яширин алоқалар ўрнатар эдилар. Уларнинг ёзувчиларининг фикрига қараганда, душманга қўққисдан ҳужум қилишни ёки у ҳақда тўлиқ маълумотга эга бўлишни ярим ғалаба деб билишган³. Эрамиз бошлангандан кейинги даврда ҳам хитойликларнинг ҳарбий санъати шундай бўлган, фарқи фақат аравалардан аста-секин воз кечганларидадир.

Ҳарбий истеҳкомлар қуриш ҳам хитойликларга яхши маълум бўлган. Улар сувли хандақлардан, дарёлардан ўтиш йўлларини билганлар, лаҳм қазич, қалъа деворларига чиқиш, душман ҳаракатини кузатиш учун мосламалар, ўзиюрар миноралар ясаш, лозим бўлиб қолса кўприклар, ихоталар қуришни билганлар, уларда ёнғинни ўчириш учун махсус қувурлар бўлган, ўқдан сақланувчи махсус қалқонлар, ўқ ва тош отадиган манжаниқ (катапульта) лар ясаганлар.

Порохнинг хусусиятлари хитойларга қадимдан маълум бўлган. Эрамиздан олдинги IV асрдаёқ уларнинг олимлари ал-кимё фани билан шуғулланиб, хомхаёл бўлганлар ва абадий умр кўриш йўлларини, ёки европалик алхимиклар каби сунъий олтин ясаш йўлларини қидирганлар. Турли тажрибаларни қўллаб табиатнинг турли сирларини билиб олганлар ва шубҳасиз шу йўл билан порох сирларидан ҳам воқиф бўлганлар. Маълум бўлишича, хитойликларнинг европаликлар келгунларига қадар порохдан фойдаланишлари хавф-хатардан ҳоли бўлмаган. Уларнинг ёзувчиларининг хабарларига кўра, порохни қўллаш душмандан кўра кўпроқ ўзларига талофот келтириши мумкин бўлган. Фақат III асрда яшаган Кун Мин исми лашкарбошигини порохдан усталик билан фойдалана олган. Жумладан, кўчманчи қабилаларга қарши порох ва ўқ тўлдирилган гранаталардан фойдаланган. Уларни душман ўтадиган йўлга кўмиб қўйиб, душман яқинлашган портлатгини ёқиб юборган⁴.

Ишончли маълумотларга қараганда порохни қуролга солиб ишлатиш XI асрдан маълум бўлган. Бу уларда ки-

тоб босиб чиқаришнинг бошланиши билан бир даврга тўғри келади.

Мўғуллар 1232 йилда хуннларнинг жанубий пойтахти бўлмиш Кхай Фин Фуви қамал қилганларида хитойлар* душманга қарши чўян тувакча (граната)лар отганлар. Улар порох воситасида портлаб мўғулларга кўп талафотлар келтирган. Улар ўтли найзалар ҳам ишлатганлар. Бу найзаларга ёнувчи бирикмалар жойлаб, арбалетлардан** отганлар.

Сўзсиз, бундай ҳарбий санъатга эга бўлган, машқларда пишиган лашкари, моҳир саркардалари бўлган хитойлар саводсиз лашкарлардан доним катта устунликка эга бўлишлари мумкин эди. Биз буни ўз давримизда Осие халқлари билан бўлган урушларда кўрмоқдамиз. Ана шу такомилни ҳарбий санъатдаги ихтироларни Чингизхон ва унинг авлодлари хитойлардан қабул қилганлар. Мўғулларнинг улкан ютуқлари ва ғалабаларининг бош сабаби ана шунда. Хитойларнинг сиёсати қуролларидан ҳам даҳшатли бўлган. Уларнинг тушунча ва қонунларига кўра Осмон ўғлига қаршилиқ кўрсатган одам исёнкор деб қабул қилинган ва енгилган тақдирда ўлимдан қочиб қутулиш жуда мушкул бўлган. Шу туфайли душманни енгиш учун ҳеч бир хатти-ҳаракат ман этилмаган.

Мана уларнинг ҳарбий ёзувчиларидан бирининг насиҳати: «Душманда нимаки яхши нарса бўлса, уни издаб чиқаринг, уларнинг амалдорларини ва машҳур кишиларини мавқеларига ярашмайдиган ишларга жалб этинглар, лозим бўлганда эса фош этинглар. Душманнинг энг ярамас одамлари билан маҳфий алоқада бўлинглар, ҳукуматига ҳалақит беринглар, ҳар ерда низо уруғини сочинглар, норозилик туғдиринглар, кичикларни катталарга, хизматчиларни бошлиқларига қарши қайраб қўйинглар. Душманнинг қўшинларини кийим-бошсиз, озиқ-овқатсиз қолдиришга ҳаракат қилинг. Феълни бўшаштирувчи мусиқаларни ишга солинг. Тамоман расво қилиш учун бузуқ аёлларни юборинг. Такаллуф, ваъдалар ва совгаларга сахий бўлинг, унинг сирларини билиш учун пулни аяманг, чунки бу пуллар қанча кўп сарфласангиз шунча катта фоида билан ўзингизга қайтади. Ҳар ерда айғоқчиларингиз бўлсин». Хитой Маккиавеллисининг айтишича, кимки бу воситалардан фойдалана олса ва душман орасига низо уру-

* Муаллиф хуннларни ҳам негадир хитойлар деб атаган бўлиши мумкин бўлса керак (муҳарр.).

** Мўлжаллагичи ва қўндоғи бўлган қуроллар.

ғийн соча олса, у ҳоким бўлишга ҳақли ва давлат учун чин хазина ҳамда таянчдир⁵.

Бироқ хитойликларнинг маккор ва фосиқ сиёсатлари ўзларини ҳам ўзга халқлар зулмидан сақлаб қола олмади. Эрамиз бошланишидан кейинги давр ичида аксари хитой бўлмаган сулодалар Хитой тахтига эгалик қилдилар. Улар Хитойни қандай қилиб бўлмасин қўлга киритиш учун ўзлариники каби сиёсатни қўллаб, унга яна жуда шафқатсиз жазоларни ҳам қўшдилар.

Хулосада шуни ҳам айтиш керакки, хитойликлар томонидан патқалам ва қорғоннинг ихтиро этилиши (эрамиздан аввал), кейин эса китоб чоп этиш (X аср) ғоялар алмашишуви ва ахборот йиғилиши учун яхши шароит яратди.

Мўғуллар истилоси тарихи шуни кўрсатадики, уларнинг ҳукмдорлари Хитой билан қўшни бўлганликларидан ва унинг илм-фанидан усталик билан фойдаланганлар, олимларни ҳурматлаб⁶, қўшни мамлакатдаги фойдали ишлар ва нарсалар тўғрисидаги барча маълумотларни олиб турганлар, ҳарбий санъат ва ҳарбий сиёсатда эса ўз устозларидан ҳам ўзиб кетганлар.

МУҒУЛИСТОНГА БИР НИГОҲ: ЧИНГИЗХОННИНГ ХИТОЙГА ЮРИШИ (1211 ЙИЛ)ГА ҚАДАР ҚИЛГАН ҲАРБИЙ ҲАРАКАТЛАРИ

Чингизхон номини олган Темучиннинг асосий улусини ташкил этган мўғуллар Толи, Керулен ва Онон дарёларининг боши ва қўйилиш ерларида кўчманчилик қилганлар⁷. Бу дарёлардан суғориладиган ерлар чўлсимон текисликлардан иборат эмас, балки Хингон тизмалари ва унинг тармоқлари билан кесиб қўйилган. Тоғлар оралигидаги водийларда чучук сувлар, ўтлоқлар мўл бўлиб, кўчманчиларга кўплаб чорва моллари, айниқса урушлар учун асосий восита бўлган от боқишга имконият берган. Тоғ ёнбағирлари ўрмонлар билан қопланган. Жойнинг бундай турли-туманлиги уруш пайтларида яхши ҳимояланишга, душмандан чорва ва буюмларни яширишга, пиёда бўлиб турли тактик ҳаракатлар қилишга имкон беради. Кескин иқлим ва кўчманчи ҳаёт тарзи кишиларнинг соғлигини мустаҳкамлаб, уруш машаққатларини енгишга лаёқатли қилади. Чингизхон овни уруш мактаби деб атаган ва тинчлик даврида ҳайвонлар билан уруш олиб борган. У ҳайвонлар уясини толиб, тайинланган жойга қувлаб борган, уларнинг йўлларини кесиб, ўз қўшинларида чаққонлик билан жой хусусиятларидан фойдаланишни, тартиб билан ҳаракат қилишни, мерганлик, от минниш ва ҳарбий

сабоқни такомил эттирган. Ўз ҳарбий даҳосини шу ерларда чиниқтирган, кейинчалик бутун дунёни босиб олишни режалаштирган бу фавқуллодда қобилиятли шахс айни маъна шу ерларда туғилиб вояга етган*.

Унинг улусини ўраб турган ва унга яқин бўлган жалорлар, меркитлар, кероитлар, боёвутлар, барғутлар, ўйротлар, тойжутлар (ёки тойчутлар), татарлар, найманлар ва бошқалар ҳам деярли худди шундай шароитларда яшаганлар ва шундай ҳарбий воситаларга эга бўлганлар. Мўғулистондан жануброқда жойлашган Ғўби чўли, айниқса унинг шимолий қисми ер сатҳидан 2 дан 10 футгача (1 фут 30,48 см. га тенг) чуқурликда суви бўлган қудуқларга, ўртамиёна бўлса ҳам, тупроғи шўрхоклиги туфайли чорвани тез семиртирувчи ўтларга бой бўлганлиги кўплаб чорва молларини боқишга имкон берган. Бу ерлар айниқса бизнинг қитъамиздаги халқлар сув тақчил бўлган чўлларни кесиб ўтишларида асосий восита бўлмиш сахро кемалари деб аталувчи туяларни боқиш учун қулай бўлган. Шундай қилиб, мўғуллар ва улар билан қўшни бўлган қабилалар уруш учун барча имкониятларга эга эдилар, фақат уларни бирлаштира оладиган ва истилолар учун йўллай оладиган бир зот керак эди. Чингизхонга қадар бўлган иқтидорли кишилар Хитойга ҳужум қилиш, баъзан унинг бир қисминигина босиб олиш ёки бу осмон империясига бож солиш билангина чегараланганлар. Чингизхон эса ўз назарини узоқларга солди. У фақатгина Хитойни эмас, балки бутун Осиёни ва Европанинг бир қисмини босиб олишни режалаштирди.

Бу буюк кўчманчи бу режаларини амалга ошириш учун атрофидаги кўчманчи қабилаларни бўйсундириб, улар ўртасида интизомни ўрнатиш ва улардан лашкар тузиш лозимлигини фаҳмлади. Бироқ бу қабилаларнинг кўпчилиги унинг улусидан кучлироқ эди, шунинг учун уларни ўзига қарши қўзғотиб қуролантирмаслик учун жуда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилиши лозим эди. Чингизхон фаолиятининг бошида муваффақият ва ғалабаларга жуда секин эришганлигининг сабаби ана шунда.

Биз бутун дунёнинг бурчакларига даҳшатли исми етиб борган бу ажойиб даҳонинг ёшлиги қандай ўтганлигидан ва қандай ривожланиб, шаклланганлигидан беҳабармиз. Сақланиб қолган маълумотлардан шу нарса маълумки, Темучиннинг отаси ва бобоси баҳодир аскарлар бўлиб,

* У 1161-йилда туғилган. (Рашидуддин Фазлуллоҳ эса «Жомеъат-Таворих» номли асарда Чингизхоннинг 547-ҳижрий (1152—1153-милодий) йилида туғилганини таъкидлайди (муҳарр.).



- Lituz.com

Elektron kitoblar

**To'liq qismini Shu tugmani
bosish orqali sotib oling!**